

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.: ПРИГОВОРНИЙ РУХ

В умовах російської революції 1905-1907 рр. сільські і волосні сходи у масовому порядку приймали приговори, якими звертались до центральних управлінських установ, представників вищої бюрократії, I та II Державних Дум і в яких висловлювались щодо необхідності наділення селян землею, а також реформування управління країною, у тому числі – місцевого самоврядування. На думку автора, це свідчило про початок нового етапу діяльності установ станового селянського самоврядування в Росії – етапу їх політизації.

Ключові слова: революція 1905-1907 рр., селянське самоврядування, приговорний рух, волосний схід, сільський схід.

Верховцева І. Г.

*Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
с. Ізмаїл, Одеська обл., Україна*

КРЕСТЬЯНСКОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В УСЛОВИЯХ РЕВОЛЮЦИИ 1905-1907 гг.: ПРИГОВОРНОЕ ДВИЖЕНИЕ

В условиях российской революции 1905-1907 гг. сельские и волостные сходы в массовом порядке принимали приговоры, которыми обращались к центральным управленческим структурам, представителям высшей бюрократии, I и II Государственным Думам и в которых высказывались о необходимости наделения крестьян землей, а также реформирования управления страной, в том числе – местного самоуправления. По мнению автора, это свидетельствовало о начале нового этапа в деятельности сословного крестьянского самоуправления в России – этапа его политизации.

Ключевые слова: революция 1905-1907 гг., крестьянское самоуправление, приговорное движение, волостной сход, сельский сход.

Verkhovtseva Iryna

*Izmail State University for Humanities,
Izmail, Odesa oblast, Ukraine*

PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE CONDITIONS OF THE REVOLUTION OF 1905-1907: THE MOVEMENT OF SENTENCE

In the conditions of the revolution of 1905-1907 volost and village assemblies en masse adopted sentences and orders, which were addressed to the central management structures, representatives of the higher bureaucracy, and to the I and II State Dumas. In these sentences and orders volost and village assemblies expressed the need for giving the land to the peasants, as well as reforming the governance of the country. As the documents show, such decisions of the assemblies were adopted and registered in compliance of all necessary requirements, lodged to the drafting of such documents in legislative rules with the exception of substantive issues on which sentences had taken: volost and village assemblies could not accept appeal to the authorities with a proposal to change the existing regime. Very often peasant self-government was pointed as one of the things which caused dissatisfaction among the peasants and which proposed to reform on the principles of all classes, electivity and "justice". This, according to the author, indicated about numerous facts of illegal activities of the bodies of class peasant self-government in the country at the beginning of the XXth century. In a certain number of sentences there were fragments which were identical to one another and containing the requirements of a wide participation of the peasant masses in the management of their areas, and also the elimination of class restrictions in local government. It does mean that peasants felt the agitation impact by the certain political force, committed for radical change in the governance of the country. These conclusions correlate with the data about wide propagandistic activity of liberal and socialist parties in the village in

the conditions of the revolution. Particularly aggressive activity was launched by the Party of Socialist Revolutionaries, and the establishment of several "peasant republics" in the country in 1905 was the certain result of its work. Chiefs of volost (volostnoy starshinas) and chiefs of villages (village starostas) as officials of class peasant self-government participated in the organization of "peasant republics". The author concludes that the movement of sentence in the conditions of the revolution of 1905-1907 shows the beginning of politicization in the activities of class peasant self-government in Russia.

Keywords: *the revolution of 1905-1907, peasant self-government, the movement of sentence, volost assembly, village assembly.*

Вдосконалення місцевого самоврядування у будь-якій країні передусім пов'язане з вивченням історичного досвіду у цій сфері. Для сучасних держав Східної Європи, що утворилися в ХХ ст. на уламках імперії Романових, вивчення означеного досвіду означає, крім іншого, дослідження історії впровадженого реформою 1861 р. станового самоврядування селян, яке «батьками» селянської реформи розглядалося у якості початкової сходинки в залученні у майбутньому народу до управління своїми місцевостями.

Важливим у цьому контексті уявляється висвітлення тієї сторінки історії функціонування селянського самоврядування, що припала на революційні 1905-1907 рр., адже перша російська революція початку ХХ ст. стала проявом системної кризи, що охопила одну шосту земного суходолу. В умовах революції на тлі протестних виступів сільські і волосні сходи масово приймали приговори, якими звертались до центральних установ, урядовців, I і II Державних Дум і в яких висловлювались з питань, непередбачених компетенцією селянських установ: про необхідність наділення селян землею, реформування управління країною та системи оподаткування, скасування станових обмежень щодо селянства тощо. Це явище в науковій літературі отримало назву «приговорний рух» і викликало зацікавленість істориків. У дореволюційну добу цей рух вивчали А. Васильєв [1], П. Маслов [2], Б. Веселовський [3] та інші. Серед праць радянських дослідників, присвячених історії цього явища [4-9], слід виокремити дисертаційну роботу В. Михайлової [7]: у ній на матеріалах українських губерній висвітлено окремі аспекти діяльності низової (сільської) ланки станового самоврядування селян революційними роками. Активна розробка проблеми відбувається останніми десятиліттями.

Серед знакових праць, що свідчать про це, варто назвати розвідки низки науковців: вітчизняного вченого Р. Топки [10] та закордонних, зокрема, російських дослідників Л. Сенчакової [11], П. Кабитова [12], О. Сухової [13], І. Сулоєва, А. Белова [14], О. Кажанова [15], В. Безгіна [16], а також британського історика Т. Шаніна [17]. При цьому у більшості праць сучасних авторів об'єктом дослідження виступає селянство як суспільний стан або як соціальна чи соціокультурна спільнота. Вирізняється в цьому ряду робота Р. Топки, який вивчав «приговорну» діяльність селянських установ самоврядування у 1905-1907 рр., проте географічні рамки його розвідки обмежені українськими губерніями, а наукове завдання, що висував автор, передбачало розгляд проблеми лише у методологічно-джерелознавчому аспекті. Загалом слід констатувати: вивченню історії приговорного руху 1905-1907 рр. у контексті розвитку селянського самоврядування революційної доби належної уваги досі не приділено. Відповідно це питання висувається на порядок денний історичних досліджень, чим, власне, і обумовлений вибір теми даної статті. Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, спробуємо схарактеризувати «приговорну» діяльність установ станового самоврядування селян вказаними часами у Російській імперії і довести, що це явище свідчить про початок особливого етапу розвитку установ станового самоврядування селян – етапу їх політизації. Джерельну базу статті складає низка опублікованих документів з історії селянства у 1905-1907 рр. [18-22]. Ці документи є складовою величезного корпусу справочинної документації сільських і волосних сходів, що зберігаються у фондах центральних та регіональних архівів Росії, України, Білорусі тощо або були опубліковані у пресі початку ХХ ст.

Ліквідувавши у 1861 р. кріпацтво і висунувши в якості завдань реформаторської діяльності наділення селян землею, підвищення ефективності аграрного виробництва, запровадженням станового самоврядування селян «батьки» реформи наважились на доволі радикальний крок: до системи управління країною було долучено «селянську» ланку. Остання на етапі вироблення реформи сприймалась її творцями як тимчасова, така, що мала виконати роль своєрідної школи самоврядування для народу і, зазнавши у майбутньому певних трансформацій, інтегруватись до оновленого на принципах всестановості, виборності та самоврядування управління імперією. У такий спосіб реформатори намагались поєднати в одному потоці модернізації і заходи, спрямовані на інтенсифікацію аграрного господарства Росії, і заходи, покликані змінити управління країною, і заходи з інтеграції селян до її соціально-політичного життя. Останнє, у свою чергу, передбачало скасування станових обмежень щодо них та надання їм можливості самостійно господарювати у своїх територіально-адміністративних утвореннях. Дослідники відзначають: залучення до селянського самоврядування в якості його низового «ярусу» сільської громади – сільського «миру» по суті означало узаконення селянської общини і традиційного общинного самоврядування, які сотні років до того існували й історичні форми яких у ході реалізації вказаної реформи стали легітимним джерелом влади в селі [23, с. 7]. В умовах буржуазно-демократичних реформ 1860-1870-х рр. реалізація подібних планів була пов'язана з необхідністю вирішення цілого корпусу інших завдань: від підвищення грамотності й загальної культури народу до здатності російського політичного істеблішменту самому позбавитись стереотипів станового мислення і перейти на позиції співпраці з масами, з селянством у справі розбудови нової Росії [24, с. 175-176]. Зрозуміло, що процеси економічної і соціально-політичної модернізації імперії Романових перетворились на історичну драму, яка розгорталась у часі. По мірі цього змінювались знакові постаті, що уособлювали її основні ідеї, саме бачення майбутнього держави, у тому числі – її аграрного ладу,

відповідно оновлювались підходи до вирішення надважливих завдань, пов'язаних з модернізацією економічного і соціально-політичного «тіла» країни [25, с. 7]. На зламі 1850-1860-х рр., коли окреслювались конфігурації цього «тіла», серед різних думок і підходів перевага була на боці слов'янофілів. Вони відстоювали перспективу самобутнього шляху розвитку Росії, уособленням останнього чималою мірою був селянський «мир» (селянська община). Через чотири десятиліття по тому, переживши царевбивство 1881 р., відродивши традиції дворянського «попечительства» над селянами, правляча еліта країни, яку роздирили суперечки в дискусіях про майбутнє реформ і яка усвідомлювала необхідність їх продовження, скоріше діяла ситуативно, зволікаючи з вирішенням нагальних проблем і нервово реагуючи на атаки, що слідували з таборів лібералів і соціалістів [17, с. 64; 26, с. 292-295]. Представники двох останніх політичних угруповань виступали за невідкладне вирішення земельного питання і демократизацію управління країною, близько 90 % населення якої становило селянство. Однак на зламі XIX – XX ст. втрутилась, у буквальному сенсі, «голодна дійсність»: не встигла країна оговтатись від голоду 1891 р., як послідувало його повторення в 1898 р., після чого в умовах економічної кризи початку XX ст. сталися неврожаї 1901-1902 рр. [13, с. 59]. У 1902-1904 рр. країну охопили селянські бунти, вони супроводжувались підпалами панських маєтків, самочинними розділами поміщицької землі, насиллям, кровавими розправами з дворянами та місцевими чиновниками. Після розстрілу 9 січня 1905 р. демонстрації, яка йшла з петицією до самодержця, на тлі політичних протестів, що слідували за нею, 18 лютого 1905 р. Микола II видав указ, яким усім підданам було «дозволено» звертатись до монарха з питань державного улаштування, народного добробуту. Улітку видається закон про вибори до Державної Думи з законодорадчими повноваженнями, але нова хвиля протестів змусила царат 17 жовтня того року видати маніфест, яким оголошувались демократичні свободи (у тому числі слова, зборів) та про початок в найближчому часі виборів до Державної Думи

(остання «отримала» законодавчі права). Таким чином, низкою своїх нормативних актів царат в 1905 р. дав імпульс активізації петиційної діяльності установ самоврядування (земських, селянських). Волосні й сільські селянські установи у ході петиційної компанії звертались до центральних урядових структур, високопосадовців, пізніше – до I і II Державних Дум, депутатів, яких населення делегувало до першого у XX ст. російського парламенту. За своєю структурою рішення-приговори сходили відповідали структурі справочинної документації установ селянського самоврядування: на початку та в кінці приговору прописувалися формальні клаузули, у початковій вказувалась кількість тих, хто прибув на схід, а також чи відповідала ця кількість вимогам «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення») 1861 р., що, у свою чергу, надавало сходу право приймати «законне» рішення. У кінці документу ставилися печатки старост, якщо це був сільський схід, старост і старшин, якщо йшлося про волосний схід. Обов'язково, як і на приговорах дореволюційних часів, ставились підписи усіх, хто брав участь у сході. Таким чином, процес прийняття селянами приговорів, по суті, перебував у рамках основних вимог законодавця пореформеної доби, за виключенням самої сутності питань, з яких приймалися приговори: сходам «дозволялось» розглядати доволі вузьке коло питань, передусім, господарського характеру тощо, тому прийняття приговорів з питань, що не входили до компетенції селянських установ, само по собі вже було явищем революційним.

«Приговорна» діяльність установ селянського самоврядування здійснювалась на тлі селянських протестних акцій. Дослідники відзначають організований характер останніх у 1905 р. [17, с. 158] і пов'язують це з агітацією, що велась на селі опозиційними силами, передусім – представниками партії соціалістів-революціонерів (есерів) [15, с. 125; 27, с. 82-83; 28, с. 41], хоча чималі зусилля у цьому доклали й інші політичні угруповання, зокрема, кадети та соціал-демократи [10; 14, с. 60]. Наприкінці липня – на початку серпня 1905 р. з ініціативи есерів постав Всеросійський селянський союз, його 1 415 осередків утворились в 111 волостях

та 359 сілах 38-ми губерній Росії [12, с. 75]. Це активізувало приговорний рух [7, с. 54]. У ході пропагандистської роботи соціалісти охопили агітацією і представників установ селянського самоврядування – сільських старост, волосних старшин, членів волосних правлінь, а також найманих працівників – волосних писарів [12, с. 63-81; 15, с. 128; 29, с. 135-136]. У деяких місцевостях діяльність соціалістів була на стільки ефективною, що відгуком на неї стало утворення в 1905 р. кількох «селянських республік»: у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Великі Сорочинці на Полтавщині, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руені і Сумському повіті на Харківщині. Також в історії залишились свідчення про Гурійську республіку у Грузії та Новінську волосну раду у Тверській губернії. Були випадки, коли організаторами і керівниками новоявлених селянських квазидержав ставали, по суті, офіційні особи станового селянського самоврядування, організованого на базі «Загального положення» 1861 р. [12, с. 73-81; 30, с. 5, 25].

Серед протестних акцій цими часами спостерігались і спроби переобрати тих членів волосних правлінь, волосних суддів, чия діяльність попередніми роками характеризувалась зловживаннями, порушеннями законодавчих норм при відправленні установами селянського самоврядування своїх функцій [12, с. 82-83; 20, с. 36-216; 22, с. 18]. Болючими питаннями для селянського самоврядування тими часами, приміром, були перевищення владних повноважень при зборі податків і покаранні односельців; підлоги документів; надмірне «услужіння» голів селянських установ місцевим чиновникам, зокрема – земським начальникам; підкупи селян-виборщиків; розкрадання «мирських» грошей; тиск на учасників сільських й волосних сходів з метою примусити їх прийняти приговори-рішення в інтересах членів волосних правлінь або заможних односельців, приміром, про підвищення платні волосному старшині, передачу в оренду за мізерні кошти громадської власності тощо [18, с. 27-29; 31, с. 15]. У Тверській губернії селяни на сході зазначали: *«Мы требуем... немедленно освободить*

волостное правление от административного попечения, пользующегося дисциплинарной властью, и сделать оное ответственным исключительно перед законом». У Калузькій губернії в одному з приговорів вказувалося: «Самый хороший человек, намеченный от всего общества, не проходит по случаю того, что земский начальник утверждает на должность того, кто ему понравился, а не того, кто действительно хороши» [21]. До незапланованих переобрань голів селянських установ вдалися, зокрема, усі сільські й волосні сходи Псковщини, сходи багатьох волостей Владимирської, Орловської, Рязанської, Самарської, Саратовської, Тверської, Чорноморської, Ярославської губерній, а також Ставропілля [12, с. 82-83]. Свідченням політизації діяльності установ селянського самоврядування революційними роками стала і низка випадків, коли деякі сільські й волосні очільники установ самоврядування самі виступали в якості поєднувальної ланки між селянським загалом та політичними «кураторами». Іноді старости і старшини входили до складу створених соціалістами «братств», «п'ятірок» [29, с. 135-136]. Серед селянських приговорів 1905-1907 рр. було чимало таких, текст яких дублював певний шаблон, ймовірно, наданий селянам політичними «радниками». Приміром, це спостерігається у наступних приговорах, прийнятих з грудня 1905 до березня 1907 р.: мешканців села Пертово Владимирської губернії [20, с. 139], мешканців Ливенського повіту Орловської губернії [20, с. 351], а також Нерпівського [20, с. 148] й Мармишовського [20, с. 274] волосних сходів відповідно Костромської та Курської губерній. У цих зверненнях селян по суті йдеться про необхідність встановлення законності в діяльності установ селянського самоврядування, про зменшення жалування волосним старшинам, зниження або взагалі скасування мирських платежів, які спрямовувались, зокрема, й на утримання установ самоврядування в селі. Особливо часто в селянських приговорах, немов заклинання, повторюються фрази: «волосне управління нехай буде змінено» [20, с. 139]; «населення волості має користуватись повною свободою у виборі посадових осіб... і веденні своїх громадських справ» [20, с. 116].

Інокли селяни писали конкретно: «Замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі» [21].

У цілому, на наш погляд, висловлене вище підводить до висновків: у революційні часи установи самоврядування селянами сприймаються як такі, що покликані захищати інтереси пересічних сільських мешканців, але керівництво у цих установах, по суті, було узурповане особами, яких за підтримки земських начальників «просунули» на посади волосних старшин чи старост заможні селяни, ті, кого пересічні селяни іменували «кулаками-мироїдами» [12, с. 27]. Відповідно, це означає: соціальне розшарування і протистояння, що мало місце на селі, у зрозумілий спосіб впливало й на діяльність установ селянського самоврядування, останні ж перебували в стані розколу: низова ланка – сільський «мир», де право голосу мали усі «домогосподари» та були представлені інтереси пересічних общинників, протистояло волосній ланці, де заправляли кулаки і творили беззаконня, приймаючи несправедливі рішення, волосні судді, і де волосними старшинами обирались «угодні» місцевим чиновникам особи, що лобювали інтереси заможних общинників [11, с. 71; 18, с. 27-28; 22, с. 16]. Загалом, на нашу думку, наведене дозволяє стверджувати наступне: по-перше, вже на початковому етапі революції під впливом агітації політичних сил, передусім – соціалістів, що розгорнули найбільш активну працю на селі, установи селянського самоврядування опинились у вирі «гарячих» подій і були безпосередніми учасниками революційних акцій; по-друге, серед вимог селян, висловлених у приговорах цими часами, крім іншого, були і вимоги очищення селянського самоврядування від беззаконь та зловживань. У свою чергу, це свідчить про те, що однією з причин революційних виступів 1905-1907 рр. селян було і сумне становище їх станового самоврядування, діяльність якого характеризувалась системними порушеннями законодавчих положень, що регламентували її, та зловживаннями місцевих чиновників. Хоча дослідники і зазначають, що на чільних

місцях серед проблем, які викликали невдоволення селян, передусім були питання наділення їх землею, сплати податків, розвитку освіти, скасування станових обмежень [20, с. 15], усе ж, коли в селянських приговорах йдеться про демократизацію управління в країні і виборність «усіх» посадовців, на рахунок селянського самоврядування в цьому контексті, на наш погляд, слід віднести чималу міру претензій народу, оскільки, приміром, нав'язування земськими начальниками в якості голів селянських установ самоврядування осіб, що не відповідали прагненням селянського загалу, по суті, було порушенням декларованих «Загальним положенням» 1861 р. принципів виборності. Останні, слід зауважити, передбачали: через своїх делегатів, направлених сільськими сходами на волосні сходи (по одному від десяти домогосподарств), пересічні общинники отримали можливість тією чи іншою мірою впливати на формування установ волосного самоврядування, а значить – на господарське життя усієї волості й окремого села.

По оголошенні маніфесту 17 жовтня та з початком виборчої компанії до I Державної Думи (лютий-березень 1906 р.), а пізніше й у ході виборів до II Думи (листопад 1906 – січень 1907 р.) навіть такі недосконалі структури, як установи свого станового самоврядування, селяни, певною мірою піддавшись впливу політичних агітаторів, використовують з метою донести до центральної влади про свої потреби, найболючішою серед яких була потреба у землі. Самодержавна влада сама сформувала цей канал комунікації з сільським «миром»: на волосних сходах, сформованих з делегатів від сільських «обществ», селяни мали обирати уповноважених, останні на спеціальних повітових, а далі – на губернських з'їздах обирали селянських депутатів до Думи. У масовому порядку сільські та волосні сходи приймають приговори-накази на адресу цих селянських обранців і на адресу Думи (часто думці самі ініціювали прийняття нових приговорів [7, с. 58-59]). У самому факті прийняття сходами офіційних приговорів-наказів на адресу Думи (яка «думає» разом з царем) проявився наївний селянський монархізм, про що чимало

казано й етнографами та правознавцями другої половини XIX – початку XX ст., і сучасними дослідниками: приміром, селяни висловлювали надії, що «цар надасть ...ситне та щасливе життя» [12, с. 91; 20, с. 95]. Частина приговорів була укладена в дусі «відданості» режиму [20, с. 169, 298, 325], а частина явно носила революційний характер: приміром, пропонувалось докорінно змінити усю систему управління країною на засадах всестановості (інколи у приговорах зустрічаються вимоги взагалі скасувати будь-які станові обмеження), виборності, самоуправління [20, с. 139, 274], про що, втім, кількома десятиліттями раніше мріяли «батьки» селянської реформи 1861 р. Як зазначає В. Бабашкін, «з кожним революційним днем» селяни переконувались, наскільки могутньою зброєю є їх мирська організація [32, с. 73]. Частина общинників, прийнявши ідеї, що були запропоновані революціонерами, стала розглядати свою участь в селянському самоврядуванні як спосіб відстояти права народу. А «першим» правом селянина, у відповідності до общинних архетипів, було «право» на землю, адже вона «Божия» і належить тим, хто її обробляє; а головним «розпорядником», «поравнителем» землі є православний цар, який не знає «правди» про свавілля панів, про злидні народу, оскільки міністри, чиновники «приховують» цю правду від царя [12, с. 92; 13, с. 136, 159]. Скликання Державної Думи, куди народ законно делегував своїх представників, стало своєрідним сигналом для села, що прийшла пора «повідомити» царю про «усе». За словами С. Кара-Мурзи, «жодний парламент у світі ніколи не отримував таких драматичних і поетичних послань». Селяни писали: «Державна Дума у нашій уяві є святиня й заступниця усього пригніченого народу...» (Ливенський повіт Орловської губернії). У багатьох приговорах прямо попереджалось, що надія на Державну Думу – остання, якщо Дума виявиться безсилою, то «перехід до боротьби з застосуванням насилля буде незворотнім». Схід мешканців села Кунилово Тверської губернії вказував: «Если Государственная Дума не облегчит нас от злых врагов-помещиков, то придется нам, крестьянам,

все земледельческие орудия перековать на военные штыки и на другие военные орудия и напомнить 1812 год, в котором наши предки защищали свою родину от врагов французов, а нам от злых кровопийных помещиков» [33, с. 156]. Пропаганда ж послідовників народників 1860-1870-х років – соціалістів-революціонерів, які у 1905-1907 рр. здійснили нове «ходіння у народ», «розкрила» селянину очі на можливість домогтися свого через надані самим урядом канали спілкування з владою. Під час «приговорної» діяльності селяни-общинники, застосовуючи історичні форми опору поміщикам та місцевій владі [17, с. 217], звернулись до влади верховної, очікуючи від неї милостей. Як вказують сучасні вчені, усвідомивши у роки революції силу колективного опору державній владі шляхом мирської організації, в майбутньому селяни протистояли спробам уряду дезінтегрувати останню в ході аграрних перетворень 1906-1911 рр. [32, с. 83].

«Приговорна» діяльність установ селянського самоврядування мала логічне продовження у роботі частини думських депутатів: селянські накази були використані представниками кадетів, есерів та соціал-демократів під час дебатів і вироблення законопроекту з аграрного питання. Сучасна дослідниця Н. Ковальова вказує: «*уперше на високому представницькому рівні залунало про народні страждання, через що I Дума отримала назву «Дума народного гніву»*» [34, с. 93]. Зокрема, використала приговори 1905-1907 рр. при укладанні свого законопроекту фракція «*трудовиків*», сформована більшою мірою з селянських депутатів. У такий спосіб, по суті, встановлювався зв'язок між «*сільським парламентаризмом*» та парламентаризмом думським, хоча питома вага висловленого у селянських наказах і була сформульована під впливом політичної агітації, а частина – продиктована «*общинними архетипами*» та

патріархальними традиціями села. Розгін перших Дум, заборона царатом приймати на сходах приговори на адресу центральних установ і посадовців, переслідування тих, хто ініціював самочинні приговори в 1905-1907 рр. [20, с. 6], а також спроби уряду П. Столипіна ліквідувати наступними роками общинне землеволодіння, безумовно, дали імпульс подальшій радикалізації установ селянського самоврядування. Останнє, у свою чергу, продовжилось у роки Першої світової війни, а з початком Лютневої революції 1917 р. мало трагічні наслідки для імперії Романових, для конституціоналізму і демократії, що народжувались на одній шостій частині суходолу, де пізніше утвориться Країна Рад [35; 36, с. 101; 37, с. 43; 38, с. 238-240]. Наділивши в 1861 р. офіційними повноваженнями те «*сільське общество*», яке сотні попередніх років своєї історії випрацьовувало колективні форми виживання, самодержавство виявилось не готовим «*вступити у діалог*» з селянським «*миром*». Сільська ж Росія у ході приговорного руху 1905-1907 рр. проявила вміння використовувати нові соціально-політичні обставини, зокрема – надані селянам їх становим самоврядуванням легальні способи заявити владі про необхідність задоволення потреб народу, однією з яких поруч з потребами в землі, скасуванні станових обмежень щодо селян тощо була потреба у звільненні селянського самоврядування від беззаконь і зловживань. Загалом, безумовно, це свідчило про початок етапу політизації у розвитку селянського самоврядування в Російській імперії. Дослідження проблеми може продовжуватись в напрямку з'ясування, під впливом яких чинників відбувалась подальша політизація і радикалізація установ селянського самоврядування, особливо у часи першої світової війни, напередодні революційного вибуху 1917 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев А. Крестьянские указы Самарской губернии / А. Васильев, В. Кудрявцев. – Самара : тип. А. Н. Хардина, 1906. – 88 с.
2. Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – Т. 2. – СПб., 1908. – 520 с.
3. Веселовский Б. С. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России. 1902-1906 гг. / Б. С. Веселовский. – СПб. : Зерно, 1907. – 172 с.

4. Шестаков А. В. Крестьянская революция 1905 г. в России / А. В. Шестаков. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 120 с.
5. Першин П. Крестьянство в революции 1905 г. / П. Першин // Вопросы истории. – 1946. – № 11-12. – С. 12-30.
6. Нильве А. И. Приговоры и наказания крестьян во II Государственную думу / А. И. Нильве // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 99-110.
7. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис.... канд. ист. н.: 07.00.01 / В. И. Михайлова; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.
8. Демочкин Н. Н. Революционное творчество народных масс в революции 1905-1907 гг. / Н. Н. Демочкин // История СССР. – 1980. – № 1. – С. 45-61.
9. Буховец О. Г. "Приговорное" движение крестьян в 1905-1907 гг. (методы изучения по материалам Самарской и Воронежской губерний): дисс... канд. ист. н.: 07.00.09 / О. Г. Буховец; МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1984. – 197 с.
10. Топка Р. В. Контент-анализ: семантический или документалистский? Опыт применения на материале крестьянских наказов от южноукраинских губерний в I Государственную Думу / Р. В. Топка. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aik-sng.ru/text/krug/7/4.html>.
11. Сенчакова Л. Т. Приговоры и наказания российского крестьянства. 1905-1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М. : Рос. АН, Ин-т. истории, 1994. – 206 с.
12. Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX века / П. Кабытов. – Самара : Изд. «Самарский университет», 1999. – 156 с.
13. Сухова О. А. «Общинная революция» в России: социальная психология и поведение крестьянства в первые десятилетия XX века (по материалам Среднего Поволжья) / О. А. Сухова. – Пенза : ПГПУ, 2007. – 374 с.
14. Сулоев И. Н. К вопросу о трансформации политического мировосприятия крестьян в период выборов в I Государственную думу (на материалах Костромской и Ярославской губерний) / И. Н. Сулоев, А. М. Белов // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – Кострома, 2013. – Т. 19. № 5. – С. 60-63.
15. Кажанов О. А. Крестьянство о Государственной Думе: анализ электоральной публицистики начала XX в. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2013/03/25/1251440896/Kazhanov.pdf>.
16. Безгин В. Б. Земельный вопрос в крестьянских приговорах и наказах Государственной Думе (1905-1907 гг.) / В. Б. Безгин // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А. И. Шевельков. – Коломна : Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 115-119.
17. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 → 1917-1922. – Москва : Весь мир, 1997. – 560 с.
18. Крестьянское движение в революции 1905 г.: В документах / сост. Н. Карпов. – Л. : Ленинградское гос. изд-во, 1925. – 276 с.
19. Петиции белгородских крестьян 1905-1906 гг. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://golosbel.ru/petitsii-belgorodskikh-krestyan-1905-1906-gg>.
20. Приговоры и наказания крестьян Центральной России. 1905-1907 гг. / Под ред. В. П. Данилова, А. П. Корелина. – Москва : Эдиториал УРСС, 2000. – 416 с.
21. Местное самоуправление глазами крестьян. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.reformshistory.ru/reformy/reformy-nikolaya-vtorogo/reforma-mestnogo-samoupravleniya/mestnoe-samoupravlenie-glazami-krestyan>.
22. Крестьянские истории: Российская деревня 20-х гг. / сост. С. С. Крюкова. – Москва, 2001. – 230 с.
23. Скрябин И. В. Крестьянская поземельная община «оскудевающего центра» России в контексте модернизационных процессов второй половины XIX – начала XX в. (на примере Тульской губернии): монография [монография] / И. В. Скрябин. – М. : РПА Минюста России, 2012. – 180 с.
24. Верховцева І. Г. Реформувати – не можна – скасувати: волосний суд у реформаторських планах російського істеблшменту початку XX ст. / І. Г. Верховцева // Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць. – К. : ПП «Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 173-177.
25. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830-1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011. – 432 с.
26. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. / З. В. Священко [монографія]. – Умань : ФОП О. О. Жовтий, 2012. – 343 с.
27. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР): [монографія] / Т. А. Бевз. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.
28. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М., 1997. – 513 с.
29. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905-1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 132-138.
30. Смирнов И. И. «Марковская республика» / И. И. Смирнов. – М. : Московский рабочий, 1975. – 87 с.
31. Забелин В. М. Благодарненский уезд в революции 1905-1907 гг. / В. М. Забелин. – Ставрополь : ГСХА, 1997. – 42 с.
32. Бабашкин В. В. Россия в 1902-1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – Москва : Изд. РГАЗУ, 2007. – 232 с.

33. Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918-1921). Урок для XXI века / С. Г. Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО, 2003. – 384 с.
34. Ковальова Н. А. Проблема «селянської революції» у діяльності I Державної Думи Російської імперії (1906 р.) / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. – С. 86-95.
35. Тутолмин С. Н. Русские крестьяне и власть в канун 1917 года / С. Н. Тутолмин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fondiv.ru/articles/3/276/>.
36. Люкшин Д. И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д. И. Люкшин. – М., 2006. – 144 с.
37. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – Москва : РОССПЭН, 1997. – 376 с.
38. Безгин В. Б. «Общинная революция». Год 1917. Противостояние городу (на материалах Тамбовской губернии) / В. Б. Безгин // Политическая история России XX века. К 80-летию профессора В. И. Старцева: Сб. науч. трудов. – СПб. : Изд. РГПУ им А. И. Герцена, 2011. – С. 237-242.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Верховцева І. Г., 2014

Дата надходження статті до редколегії 04.12.2014